

belirtilmemiş ve metindeki ârizaların giderilmesi bağlamında bir çaba harcanmamıştır.

Mâtürîdî'nin talebelerinin talebesi olan Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin *Te'vilâtı*'nı okuturken yaptığı açıklamaları talebesi Alâeddin es-Semerkandî sonradan toplayıp düzenlemiş ve kendisine nisbet ederek kitap haline getirmiştir. Semerkandî, mukaddimede *Te'vilâtı*'ta çözülmesi güç ibarelerin ve kapalı mânaların bulunduğu ve âlimlerin çoğunun bunlara nüfuz edemeyeceğine dikkat çekmiş, usûlü'd-dîn ve usûl-i fihkın yanı sıra söz söyleme sanatları ve lugat ilmiyle uğraşanların bunları anlayabileceğini kaydetmiştir. *Şerhu Te'vilâtı'l-Kur'ân* (*Şerhu't-Te'vilât*) diye adlandırılan eserde bir taraftan anlaşılması güç ibareler açıklanırken diğer taraftan Hanefî-Mâtürîdî çizgisinde ayrıntılı bilgiler verilmekte, eserin nüshalarında mevcut hataların ve takdim-tehirlerin düzeltilmesine imkân sağlanmaktadır. Ancak bu şerhte Kehf sûresinden itibaren açıklama bulunmamaktadır. Öte yandan *Te'vilâtı*'ta mevcut bazı ibarelere şerhte temas edilmediği görülmektedir. Şerhin günümüze kadar dokuz nüshası tesbit edilmiştir. Bunların altısı İstanbul kütüphanelerinde mevcut olup biri asıl nüshanın üçte biri, ikisi altıda biri hacminindedir. Ayrıca Mekke, Taşkent ve Bankipûr'da birer nüshanın bulunduğu kaydedilmektedir. Taşkent nüshası sadece Âl-i İmrân ile Nisâ sûrelerini içermektedir. Bankipûr nüshası hakkında bilgi edinilememiştir. *Te'vilât* üzerine şerh mahiyetinde yapılan kısmi çalışmalarında biri Osmanlı âlimlerinden Lâlezârî'ye aittir. Lâlezârî, Fâtîha sûresinin 5. âyeti hakkındaki açıklamalarla ilgili *el-Yâkûtetü'l-ĥamrâ'* adlı bir şerh yazmıştır (Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 124, 130; bk. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, neşredeninin girişi, I, 45-56).

Bazı yüksek lisans çalışmalarında *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın bir kısım sûre ve âyetlerinin neşri gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında Nisâ ve Mümtetine sûreleriyle Âl-i İmrân sûresinin 1-95. âyetlerinin tefsiri yer alır (*İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, s. 395). Hüseyin Uysal Mâtürîdî'nin te'vil anlayışı konusunda yüksek lisans tezi hazırlamıştır (*a.g.e.*, s. 413). Muhammed Müstefizürrahman (*An Edition of the First Two Chapters of al-Mâtürîdî: "Ta'wilât Ahl al-Sunna"*, 1970, University of London), M. Ragıp İmamoğlu (*İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, Ankara 1973) ve Talip Özdeş (*İmam Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstan-

bul 2003) eser üzerine doktora çalışması yapmıştır. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ın bazı özellikleri ve Mâtürîdî'nin müteşâbih âyetlere bakışıyla ilgili makaleler yayımlanmıştır (*a.g.e.*, s. 424-427, 431).

BİBLİYOGRAFYA :

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 120-134; a.mlf., *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmet Vanlioğlu), İstanbul 2005, I, 3-4; ayrıca bk. neşredeninin girişi, I, 45-56; III (nşr. Mehmet Boynukalın), İstanbul 2005, s. 269-273; IV (nşr. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul 2006, s. 48-58; Alâeddin es-Semerkandî, *Şerhu't-Te'vilât*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176; Fahreddin er-Râzî, *Kitâbü'l-Erba'in fi usûli'd-din* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1406/1986, I, 277; a.mlf., *Mefâtîhu'l-gayb*, Tahran, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), V, 163; VI, 200; XIV, 228; XXIV, 244; XXVII, 188; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muĥîṭ*, Kahire 1328, III, 364; *Keşfü'z-zunûn*, I, 335, 336; Brockelmann, *GAL*, I, 195; *Suppl.*, I, 346; Sezgin, *GAS*, I, 605; a.e. (Ar.), I/4, s. 40-41; Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İstanbul 2003, s. 63-65, 84-85; *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik* (haz. Sönmez Kutlu), Ankara 2003, s. 395, 413, 424-427, 431; Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 151, 158.

BEKİR TOPALOĞLU

TE'VİLÜ MUHTELİFİ'İ-HADİS

(تأويل مختلف الحديث)

İbn Kuteybe'nin

(ö. 276/889)

hadisçilere yönelik suçlamalara cevap verdiği eseri.

Müşkilü'l-ĥadîṣ adıyla da bilinen eser, Mu'tezile gibi kelâm firkalarıyla bazı fakih ve ediplerin hadisçilere yönelik eleştirilerini cevaplamak amacıyla kaleme alınmıştır. Eserin girişinde özetlenen bu eleştirilerde hadisçiler rivayet konusunda titiz davranmamak, râviler hakkında çelişkili hükümler vermek, uydurma rivayetleri nakledip müslümanların mezheplere bölünmelerine yol açmak, Kur'an ve Sünnet'e, akla ve tarihî gerçeklere aykırı rivayetleri kabul ederek İslâm'a zarar vermek ve dinî konularda bilgisiz olmakla suçlanmaktadır. İbn Kuteybe tenkitlere cevap verirken öncelikle bu eleştirileri yapanların kusurlarını saymakta ve aynı ithamların onlar için de geçerli sayıldığını belirtmektedir. Mu'tezile'den Nazzâm, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, Sümâme b. Eşres, Câhiz, ehl-i re'yden Ebû Hanîfe ve İmâmiyye'den Hişâm b. Hakem gibi hadisçileri eleştiren kişilerin Kur'an tefsirinde yaptıkları hatalardan, İslâm'a uymayan görüşlerinden ve yanlış fetvalarından örnekler veren İbn Kuteybe, bunlardan bazılarının dinî kurallara ve ibadetlere riayet etmediğini, bazılarının sa-

hâbeye dil uzattığını söylemektedir. Müslümanlar arasındaki ihtilâfların farklı rivayetlerden kaynaklandığını ileri süren bu kişilerin kendi aralarında da ihtilâfa düşüklerini, tevhid, sıfatlar, âhiret ahvâli gibi yalnız vahiyde bilinebilecek konularda bile anlaşamadıklarını söylemektedir. Hadisçilerin rivayetleri tesbit etmek ve sahih olanlarını zayıflarından ayırmak için gösterdikleri gayrete vurgu yapan İbn Kuteybe her insan gibi muhaddislerin de hata edebileceğini kaydetmektedir. Ona göre zındıklar İslâm'ı tahrif edip yanlış göstermek amacıyla birtakım akıl dışı rivayetleri hadislerin arasına sokmuşlardır. Vâizler ve kıssacılar halkın dikkatini çekme bahanesiyle münker, garîb ve mevzû hadisler rivayet etmişlerdir. öte yandan hadislere Câhiliye devrinden kalma masallar, hurafereler ve hikâyeler karışmıştır. İbn Kuteybe'ye göre bu tür rivayetleri, sahihlerinden ayırıp uydurma olduklarını ortaya koymak için nakleden hadisçileri suçlamak doğru değildir.

Eserin büyük bölümü Kur'an'a, Sünnet'e, akla, icmâa, gerçeğe ve tecrübeye aykırı, teşbih ve tescim ifade ettiği, birbiriyle çeliştiği ileri sürülen rivayetlerin yorumuna ayrılmıştır. İbn Kuteybe bu rivayetlerin te'vil ve telifi için nesih, râvilerden kaynaklanan hatalar, insan aklını zorlayan açıklamalardan söz etmekte, ayrıca şiir, lugat, gramer gibi edebî delillerden yararlanmakta, bazı rivayetleri savunurken Tevrat ve İncil'den delil getirmektedir. Müellif eserinde genellikle itikadî konulardaki hadisleri edebî ve savunmacı bir üslûpla ele almıştır. Bunları çoğu zaman muhteva açısından değerlendirmiş, nâdiren sened tenkidi yapmıştır. Ona göre icmâ râvilerin dalgınlığı, hata, ihmal, şüphe gibi kusurlarla nesih ve te'vil gibi ihtimallerden uzak olduğu için hakikatin tesbitinde rivayetlerden daha sağlıklı bir yoldur; bu sebeple icmâa ön planda, senede ikinci planda yer vermiştir.

İbn Kuteybe, hadislere uydurma rivayetlerin karıştığından şikâyet etmesine rağmen bazan uydurma haberlerle istidlâl etmiş, tartışmalı yöntemlere başvurup zorlama yorumlar yapmıştır. Meselâ Kur'an'a aykırı olduğu iddia edilen bazı rivayetleri açıklarken Sünnet'in Kur'an'a hükmedebileceğini, ancak Kur'an'ın hadise hükmedemeyeceğini, hadislerin de Kur'an gibi vahye dayandığını, bu sebeple Kur'an'ı neshedebileceğini ifade etmiştir. Akla aykırılığı ileri sürülen rivayetleri yorumlarken dinî konuların duyularla gözlemlenen olaylara kıyasla açıklanamayacağını söy-

TE'VİLÜ MUHTELİFİ'İ-HADİS

lemiştir. İbn Kuteybe'nin eseri bir yandan takdir görmüş, bir yandan eleştirilmiştir. İbnü's-Salâh'a göre müellif bazı yorumlarında isabet etse de bazılarında yetersiz kalmış, bulunabilecek daha güzel ve sağlam örneklerle yer vermemiştir. Nevevî, İbn Kuteybe'nin ihtilâflı hadislerin çoğunu değerlendirmekten kaçındığını, Süyûtî ise onun hadis yorumlayabilecek kapasiteye sahip bulunmadığını belirtmiştir. İbn Kuteybe ayrıca aşırı saldırgan bir üslup kullanmak, bilmediği ve üstesinden gelemeceği konulara girmek, ayrıca Müşebbihe ve Kerrâmiyye'nin görüşlerine meyletmekle de suçlanmıştır (*DİA*, XXI, 569).

Yorumlarındaki başarısı bir yana *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, yazıldığı döneme kadar hadise ve hadisçilere ne tür eleştirilerin yapıldığını göstermesi ve günümüzdeki hadis tartışmalarıyla mukayese imkânı vermesi bakımından ayrıca önemlidir. İbn Kuteybe'nin kendi zamanına kadar bu eleştirilere cevap verilmediğini söylemesi eserini daha da değerli kılmaktadır. Ondan önce Şâfiî özellikle fıkıh konularıyla ilgili rivayetler arasında görülen ihtilâfları ele almıştı. İbn Kuteybe'nin eseri ise rivayetlere yönelik genel anlamdaki eleştirileri cevaplayan, daha çok akîdeye ve kelâma dair rivayetlerde görülen ihtilâfları ele alan bir tür tartışma kitabıdır. Bu sebeple eserde karşı görüşü savunular hakkında söylenenlere ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Öte yandan İbn Kuteybe'nin eleştirdiği kişiler arasında hadisçiler tarafından güvenilir sayılan Basra Kadısı Ubeydullah b. Hasan ile Ebû Hanîfe'nin de bulunması, bu dönemde hadisçilerle fukaha ve kelâmcılar arasındaki gerginliğin ileri boyutlara ulaştığını göstermektedir. Eserdeki en sert eleştiriler Mu'tezile'ye yöneliktir. Bundan dolayı Şâfiî'nin, hadisleri "ihtirasız ve nazikâne" bir şekilde tartışmasına karşılık İbn Kuteybe'nin sert bir üslup kullanmasını kelâm ve hadis ilimlerinin Şâfiî döneminde henüz bir ekol haline gelmemiş olmasıyla açıklamak yerine (Lecomte, V/1 [1981, s. 26) mihne sonrasında yaşanan gerginliklere bağlamak daha doğrudur.

Te'vilü muhtelifi'l-hadis, Muhammed b. Tâhir b. Muzaffer es-Sincârî tarafından *el-Muğîs min Muhtelifi'l-hadis* adıyla ihtisar edilmiştir (Kettânî, s. 336). *Müşkilü'l-hadis*'inde eserden yararlanan İbn Fûrek, İbn Kuteybe'yi zaman zaman eleştirmiştir. M. Zâhid Kevserî'nin bu esere *Ref'u'r-reybe 'an teħabbuṭāti İbn Kuteybe* adıyla yazdığı basılmamış bir rediyesi vardır (*Maḳâlât*, s. 39). Kevserî, İbn

Kuteybe'nin Tevrat ve İncil'den sahih olduğunu söyleyerek yaptığı nakilleri eleştirmekte, Ebû Hanîfe'ye yönelttiği ithamları reddetmektedir.

Eser birçok defa yayımlanmıştır (nşr. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Kahire 1323; nşr. Mahmûd Şehbenderzâde, Kahire 1326, 1362; nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1378/1958, Beyrut 1393/1973; nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, Kahire 1386/1966, Beyrut 1393/1973, 1991; Beyrut 1405/1985; Mekke 1406/1986; nşr. M. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut 1408/1988; nşr. M. Muhyiddin Asfar, Beyrut 1989, 1999; nşr. M. Nâfi' Mustafa, Amman 2004; nşr. Saîd b. Muhammed Sinnârî, Kahire 2006; nşr. Ebû Üsâme Selîm b. İd, Kahire 2006; Beyrut, ts.; Kahire, ts.). *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, Gérard Lecomte tarafından Fransızca'ya (*Le traité des divergences du hadith d'Ibn Qutayba*, Dımaşk 1962) ve Mehmet Hayri Kırbaoğlu tarafından Türkçe'ye (*Hadis Müdafası*, İstanbul 1979) tercüme edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* (nşr. M. Zührî en-Neccâr, Kahire 1386/1966, s. 3-13, 15, 21, 93-94, 138, 147, 155, 195, 199, 206, 208, 213, 229, 261, 282, 291, 314; İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadis* (nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), Halep 1402/1982, s. 20-21; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 285; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, III, 358; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdüvvehhâb Abdülâtîf), Medine 1379/1959, s. 387; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 336; M. Zâhid Kevserî, *Maḳâlât*, Kahire, ts. (Matbaatü'l-envâr), Ahmed Hayri'nin mukaddimesi, s. 39; Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, İstanbul 2002, s. 283-292; M. Tayyib Okçu, "Dımaşk'taki Fransız Enstitüsünün Son İslâmî Neşriyatı", *AçıkFD*, XIV (1966), s. 288-289; G. Lecomte, "Şâfiî'nin İhtilâfî'l-hadis'inden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-hadis'ine" (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), *İslâm Medeniyeti*, V/1, İstanbul 1981, s. 6, 17, 26; Yusuf Şevki Yavuz, "el-İhtilâf fi'l-lafz", *DİA*, XXI, 569.

HÜSEYİN HANSU

TE'VİLÜ MÜŞKİLİ'İ-KUR'ÂN

(تأويل مشكل القرآن)

İbn Kuteybe'nin
(ö. 276/889)Kur'an-ı Kerim'e yönelik itirazlara
cevap verdiği eseri.

Kitabın ismi kaynaklarda *Kitâbü'l-Müşkil*, *Müşkilâtü'l-Kur'an*, *Kitâbü (Te'vilü) Müşkilü'l-Kur'an* gibi farklı şekillerde yer almaktadır. İbn Kuteybe de eserinden bahsederken "fi Kitâbi'l-Müşkil, fi Kitâbi Te'vilü'l-müşkil, kitâbi / kitâbünâ, el-müellef fi müşkilü'l-Kur'an" gibi ifadeler kullanmıştır (*Tefsirü garibi'l-Kur'an*, s. 39, 41, 42; *Te'vilü*

lû muhtelifi'l-hadis, s. 63, 159; *Edebü'l-kâtib*, s. 21). Müellifin Kur'an ilimlerine dair yaptığı ilk çalışma olan eserde yer alan bazı ifadelerden ve atıflardan anlaşıldığı kadariyle İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'an*'ı eserlerinin büyük bir kısmını yazdıktan sonra gözden geçirerek bazı ilâvelerde bulunmuş, *Vücûhü'l-kur'ât*, *Garîbü'l-Kur'an* ve *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* gibi sonraki eserlerine işaret etmiştir. Müellif eserini Kur'an'a ta'nedenlerin, fitne çıkarmak için onun müteşâbihlerine uyanların Kur'an'da çelişki, lahn ve nazım bozukluğu gibi kusurlar bulunduğu yolundaki iddialarına cevap vermek amacıyla kaleme aldığını belirtmektedir (s. 22-23).

Te'vilü müşkilü'l-Kur'an kısa bir girişten sonra on yedi bölüme ayrılmaktadır. İçerdiği mecaz, istiare, temsil, kalb, takdim ve tehirlere sebebiyle Kur'an'ın tercümesinin mümkün olmadığı görüşünü benimseyen müellif Kur'an'da kusur ve çelişki bulunduğunu iddia edenlerin delillerini tartışmaktadır. Bu iddiayı ileri sürülen kıraat farklılıklarını da bir çelişki gibi göstermeye çalışmışa da İbn Kuteybe bunların iddialarına karşılık vermiş; yedi harf, kıraat farklarının temel sebepleri, sahâbe mushafları arasındaki bazı farklılıkları ayrıntılı biçimde ele almıştır. Bu arada Kur'an'da birbiriyle çelişen âyetlerin varlığı iddiasına da cevap verilmektedir. Kur'an'daki müteşâbihi Allah'tan başkasının bilip bilemeyeceği hususunun tartışıldığı eserde mecaz konusu istiare ve makiûb gibi alt bölümleriyle birlikte geniş yer kaplamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bunlarla ilgili birçok örnek bulunduğu ve bazı âyetler hakkında itirazlar ileri sürüldüğü için konu etraflıca işlenmiştir. Eseri neşreden Seyyid Ahmed Sakr kitabın en önemli kısımlarını bu bölümlerin teşkil ettiğini söyler. Çünkü bunlar, Câhiz'in kitapları ile İbnü'l-Mu'teziz'in *el-Bedî'i* arasında sıkışıp kalan belâgat ilminin eksik yanlarını tamamlamaktadır (*Te'vil*, neşredevinin girişi, s. 82). Ancak mecazdan sonra hemen istiareye geçilip teşbihe yer verilmesi bir eksiklik kabul edilebilir (Selâm, *Eşerü'l-Kur'an*, s. 116). Hazif ve ihtisar, tekrar ve ziyade, kinaye ve ta'riz, lafzın zâhirinin mânasına muhalefeti ve hurûf-ı mukattaa kitapta ele alınan diğer konulardır. Sûrelerdeki müşkil lafızların te'vil ve tefsirini yapan müellif birden fazla anlam içeren "kazâ, hüdâ, ümmet, din, metâ', hisâb" gibi kırk sekiz Kur'an kavramını, "keeyyin, eyyâne, bel" gibi yirmi dokuz edati, "kâde, teâle, helümme" gibi altı çekimsiz fiilin anlamını ve dil özelliklerini in-